

Paweł Bijak

Kościelno-prawna ochrona zabytków sakralnych w Polsce

*Trzeba chronić [...] dzieła sztuki przed zredukowaniem ich do wymiaru jedynie estetycznego, przed profanacją i niewłaściwym wykorzystaniem.
Trzeba także troszczyć się o właściwy porządek prawny, zarówno wewnątrz Kościoła, jak i w konfrontacji z władzami świeckimi.*

(List Papieskiej Komisji ds. Kościelnych Dóbr Kultury do Przewodniczących Konferencji Episkopatów z dnia 16 grudnia 2002 roku)

Pominięcie w badaniach nad dziedzictwem kultury Polski problematyki ochrony zabytków sztuki sakralnej byłoby negacją prawdy historycznej. Jasny był zatem powód, dla którego Profesor Jan Pruszyński pisał: „Gdyby wyłączyć z naszego dziedzictwa kultury dzieła inspirowane wiarą, wyrażające treści religijne lub służące oddawaniu czci Bogu, stałoby się ono nadzwyczaj ubogie”¹. Do takiej konstatacji uprawniają nie tylko analizy statystyczne, czy wnikliwe badania naukowe, ale zwykłe codzienne doświadczenie. Trudno sobie wyobrazić polskie miasta i wsie bez kościołów wypełnionych obrazami świętymi i sprzętami liturgicznymi, polskie drogi i skrzyżowania bez krzyży, kapliczek i figur, a domy rodzinne bez pamiątek religijnych. Zabytki i dzieła sztuki sakralnej stanowią bowiem przeważającą część zasobu zabytkowego państw należących do kręgu kultury chrześcijańskiej, zaś ich ochrona winna być wprost proporcjonalna do wartości jakie wnoszą one od wieków do kultury naszego narodu.

1. Zabytki sakralne w systemie prawnym RP

Mówiąc o pozycji zabytków sakralnych w polskim prawie publicznym, należy stwierdzić, że nie stanowią one odrębnej grupy wyszczególnionej jako przedmiot

---

¹ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001, s. 51.

ochrony zabytków. Co więcej, zarówno w ustawie z 15 lutego 1962 r.², jak i obecnie obowiązującej ustawie *O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z 23 lipca 2003 r.³, w szczegółowym katalogu przedmiotów ochrony, wymieniającym dzieła budownictwa, urbanistyki i architektury wraz z otoczeniem, budowle i ich wnętrza, a także cmentarze – nie wspomniano nawet słowem o kościołach, ich wystroju i wyposażeniu. Zabytki sakralne są zatem z punktu widzenia prawa publicznego traktowane jak każdy inny obiekt ujęty w rejestrze zabytków. Fakt ten, niezależnie od sytuacji ideologicznej państwa stanowiącego prawo, powinien budzić wątpliwość. Zabytki sakralne zajmują bowiem specyficzne miejsce w całym zasobie historycznym nie tylko z powodu ich odrębnej natury i funkcji, ale także ze względów jurydycznych. Podlegają one bowiem trojakiemu rodzajowi ochronie prawnej: wynikającej z prawa kanonicznego, z kościelnego prawa administracyjnego oraz z prawa publicznego. Zabytki sakralne podlegają ochronie kościelnej, ponieważ należą do dóbr doczesnych Kościoła (*bona temporalia*), natomiast ochronie publicznoprawnej, ponieważ są częścią dziedzictwa historycznego i artystycznego narodu. Kościół ma wynikające z tytułu własności prawa i obowiązki władcze, państwo natomiast prawo ingerowania w celu zachowania tej części dziedzictwa narodowego, która została ujęta w rejestrach. Wzajemne relacje między Kościołem i państwem, prawa i obowiązki, kompetencje i zakres działania w sprawach należących zarówno do Kościoła, jak i państwa – a do takich należy ochrona zabytków sakralnych – ustala konkordat, czyli „umowa między Stolicą Apostolską a danym państwem, regulująca sprawy dotyczące sytuacji Kościoła na jego terenie”⁴. Podstawowym założeniem tej umowy jest autonomiczny, czyli niezależny charakter zarówno Kościoła jak i państwa. Na podstawie umowy konkordatowej państwo zobowiązuje się do respektowania prawa kanonicznego – daje Kościołowi swobodę w pełnieniu jego misji, Kościół natomiast do respektowania prawa publicznego. Konkordat z 1993 r. sprawia, że w odniesieniu do zabytków sakralnych przepisy prawa kanonicznego stanowią *lex specialis*, czyli mają pierwszeństwo przed przepisami państwowymi w tej dziedzinie⁵, z drugiej jednak strony prawo kanoniczne zobowiązuje Kościół do respektowania przepisów państwowych. Dlatego też zabytki sakralne oraz ich ochrona w pierwszej kolejności podlegają normom prawa kanonicznego, natomiast opieka nad nimi, czyli troska o wypełnianie przepisów ochronnych została powierzona organom administracji kościelnej różnych stopni. Zasada pierwszeństwa prawa kanonicznego wynika z prawa własności oraz gwarancji konstytucyjnych i konkordatowych.

² Dz.U. PRL 1962, nr 10, poz. 48.

³ Dz.U. 2003, nr 162, poz. 1568.

⁴ Por. J. Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 182.

⁵ Zgodnie z zasadą: *lex specialis derogat legi generali* (prawo o większym stopniu szczegółowości należy stosować przed prawem ogólniejszym). Por. J. Nowacki, Z. Tabor, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2007, s. 32–33 i 156.

Należy w tym miejscu nadmienić, że ideą tego typu rozwiązania nie jest wyłączenie zabytków sakralnych spod państwowej jurysdykcji konserwatorskiej, lecz szczególna – wyższa forma ich ochrony.

2. Natura kościelnego prawa o ochronie zabytków⁶

Istotne dla zrozumienia prawnej ochrony zabytków sakralnych jest dokonanie rozróżnienia w prawie kościelnym na prawo kanoniczne oraz kościelne prawo administracyjne, a także przeanalizowanie zależności jakie zachodzą między prawem powszechnym i partykularnym Kościoła w materii ochrony zabytków.

2.1. Prawo kanoniczne, a kościelne prawo administracyjne

Prawo kanoniczne to całość zasad i norm (praw i obowiązków) ustanowionych przez prawowitą władzę kościelną w celu uregulowania wzajemnych relacji między podmiotami we wspólnocie kościelnej⁷. Określa ono strukturę organizacyjną oraz zadania Kościoła, reguluje zagadnienia związane z dobrami doczesnymi Kościoła, ich własnością i zarządem, a także podaje normy ogólne dotyczące zabytków sakralnych przyjmując za punkt wyjścia ich funkcję uświęcającą. Zasady i normy składające się na prawo kanoniczne pochodzą od władzy ustawodawczej. W Kościele sprawują ją: papież, kolegium biskupów, biskupi diecezjalni, przełożeni kościołów partykularnych zrównanych z diecezją, konferencje biskupów, synody partykularne, kapituły generalne i prowincjale kleryckich instytutów zakonnych lub stowarzyszeń życia apostołskiego na prawie papieskim⁸. Nie ma oddzielnego działu, w którym znajdowałyby się przepisy prawne dotyczące tak zabytków, jak i sztuki nowoczesnej. Znajdują się one w różnych miejscach kodeksu prawa kanonicznego. Zarówno w dawnym kodeksie, jak i w obecnie obowiązującym odnajdujemy je w części poświęconej dobrom doczesnym Kościoła oraz Jego uświęcającej funkcji.

Niewyodrębnioną w postaci oddzielnego działu częścią prawa kanonicznego jest **kościelne prawo administracyjne**. Jest to zbiór norm prawnych regulujących organizację i funkcjonowanie administracji kościelnej. Organy administracji kościelnej dzielą się na: centralne, diecezjalne i ponaddiecezjalne. Do centralnych zalicza się

⁶ Zestawienia aktów prawnych i dokumentów kościelnych regulujących zagadnienie prawnej ochrony zabytków wraz z przytoczeniem ich najważniejszych zapisów dokonał bp Mariusz Leszczyński w opracowaniu pt. *Ochrona zabytków sztuki sakralnej w świetle aktualnego prawa Kościoła Katolickiego* „Muzealnictwo” 2008, vol. 49, s. 79–88.

⁷ Por. G. Ghirlanda, *Diritto canonico (Ius canonicum)*, [w:] C. Corral Salvador, V. de Polis, G. Ghirlanda (a cura di), *Nuovo Dizionario di Diritto canonico*, Milano 1996, s. 351.

⁸ R. Sobański, *Nauki podstawowe prawa kanonicznego. Teoria prawa kanonicznego*, t. 1, Warszawa 2001, s. 42.

organy najwyższej władzy administracyjnej w Kościele (Biskup rzymski, Kolegium biskupów, kolegium kardynalskie) oraz organy pomocnicze (Urzędy Kurii Rzymskiej i legaci papiescy). Do organów administracji diecezjalnej należą organy podstawowe (biskup diecezjalny) oraz pomocnicze (kuria diecezjalna, pomocnicze organy kolegialne, dziekan, proboszcz, rektor). Organami ponaddiecezjalnymi są: metropolita, patriarcha, prymas, synody prowincjalne i plenarne, konferencje biskupów⁹. Zasadniczą formą ochrony zabytków wynikającą z kościelnego prawa administracyjnego jest stworzenie systemu instytucji kościelnych różnego stopnia, zwanych kościelnymi służbami konserwatorskimi oraz ich działalność legislacyjna i urzędnicza. Do instytucji powołanych w celu ochrony zabytków należy zaliczyć następujące Urzędy Kurii Rzymskiej: Papieska Komisja Dóbr Kultury Kościoła oraz Papieska Komisja Archeologii Świętej, a w Konferencji Episkopatu Polski: Rada ds. Kultury i Ochrony Dziedzictwa Kulturalnego i Komisja ds. Spraw Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, zaś na szczeblu diecezjalnym Komisje Diecezjalne, na czele których stoją diecezjalni konserwatorzy zabytków, sieć muzeów, bibliotek i archiwów kościelnych. Ich zadaniem jest przede wszystkim przygotowywanie i wydawanie dokumentów prawnych, liturgicznych i duszpasterskich precyzujących zagadnienie ochrony zabytków sakralnych, współpraca na różnych płaszczyznach ze świeckimi urzędami konserwatorskimi, egzekwowanie ustanowionego prawa przez wydawanie odpowiednich pozwoleń, kontrola prowadzonych prac konserwatorskich i wyciąganie konsekwencji w przypadku naruszania prawa.

2.2. Prawo powszechne, a prawo partykularne

Każde prawo o ochronie zabytków ustanowione bądź to w postaci pojedynczych przepisów i norm włączonych do aktu normującego szerszą problematykę, bądź też w formie odrębnego aktu prawnego, powinno przy pomocy precyzyjnej terminologii mieć sformułowany: przedmiot ochrony (co ma być poddane ochronie?), podmioty ochrony i ich kompetencje (kto i w jakim zakresie ma chronić?), metody ochrony (jak należy chronić?) i wreszcie przesłanki ochrony (dlaczego należy chronić?). Choć regulacje prawne nie są jedynym sposobem troski o dziedzictwo kultury, to jednak brak odpowiedzi na tak postawione pytania sprawia, że ochrona prawna staje się narzędziem nieskutecznym, a przepisy w mniejszym lub większym stopniu są zbiorem szlachetnych postulatów i utopijnych idei. Słuszna wydaje się konstatacja, że skuteczność działań ochronnych zależy w dużej mierze od dobrego prawa, następnie od jego zastosowania i wypełniania, aż wreszcie egzekwowania.

⁹ Por. J. Krukowski, *Administracja w Kościele. Zarys kościelnego prawa administracyjnego*, Lublin 1985, s. 23–104.

W prawie powszechnym, tj. obowiązującym w całym Kościele, normy regulujące zagadnienie ochrony dziedzictwa sztuki sakralnej nie zostały skodyfikowane w postaci odrębnego aktu prawnego. Z natury rzeczy wynika bowiem, że sztuka sakralna jest jedną z wielu dziedzin funkcjonowania Kościoła. Dlatego też przepisy o ochronie zabytków są rozsiane w różnych częściach aktualnie obowiązującego Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 r. oraz ściśle związanego z nim Kodeksu Kanonów Kościołów Wschodnich z 1991 r. W konstytucjach i dekretach II Soboru Watykańskiego – będących unormowaniami nadrzędnymi względem kodyfikacji prawa kanonicznego – niewiele miejsca poświęcono problematyce ochrony zabytków sakralnych oraz relacji między wymaganiami odnowionej liturgii, a zachowaniem historycznego dziedzictwa zgromadzonego w kościołach¹⁰. Nie powinno to budzić wątpliwości, gdyż zadaniem Soboru jest wskazywanie na pryncypia oraz wyznaczanie kierunków rozwoju poszczególnych dziedzin kościelnych, zaś soborowy akcent na rozwój sztuki kościelnej wynikał z wyraźnego nastawienia reformatorskiego ku przyszłości. Ustawodawca zachowując więc stopień ogólności odpowiadający wysokiej randze Konstytucji o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*, ograniczył się w zasadzie do podania kilku przesłanek mających być podstawą późniejszych unormowań, do których zresztą zobowiązywało *Vaticanum II*. Za najważniejszą należy uznać umiejscowienie zagadnienia sztuki nie gdzie indziej, tylko w dokumencie liturgicznym. Zabieg ten wynika z przekonania, że sztuka kościelna jest ściśle związana z kultem – jej zadaniem jest służyć czci bożej i uświęcać ludzi. Taka teoria sztuki – odbiegająca diametralnie od współczesnej, można by pokusić się o sformułowanie zlaicyzowanej – wywodzi się z wielowiekowej kościelnej tradycji teologicznej i prawnej oraz pozwala nazywać ją zgodnie z terminologią soborową sztuką świętą (*ars sacra*)¹¹. Następną przesłanką jest potwierdzenie, że jednym ze znaczących owoców wielowiekowej działalności Kościoła jest „skarbiec sztuki”. Nakaz zachowania go „z całą troską” zapisany w dokumencie tak wielkiej wagi, stawia ochronę i opiekę nad zabytkami wśród zadań pierwszoplanowych Kościoła¹². Trzecią przesłanką jest istotne dla ochrony prawnej podanie kryteriów ewaluacji decydujących o sakralności dzieł sztuki. Wymienia się tu kryteria zgodności

¹⁰ Zagadnienie adaptacji i związane z tą kwestią trudności, jakie pojawiły się w okresie posoborowym w niektórych kościołach lokalnych, np. we Francji stało się przedmiotem rozporządzeń wydawanych przez Stolicę Apostolską: Instrukcja *Inter Oecumenici* z 26 września 1964 r.; List Przewodniczącego *Consilii Ad Exsequendam Constitutionem De S. Liturgia* do kard. Prymasa Francji z 30 czerwca 1965 r.; Instrukcja o kulcie Misterium Eucharystycznego z 25 maja 1967 r.; *Wprowadzenie Ogólne do Mszału Rzymskiego Pawła VI* z 30 listopada 1969 r.; Instrukcja *Liturgicae Instaurationes* o należytnym Wykonaniu Konstytucji o Liturgii z 3 września 1970 r. oraz *Okólnik w sprawie troski o historyczno-artystyczne dziedzictwo Kościoła* z 11 kwietnia 1971 r.

¹¹ Tekst oryginalny Konstytucji soborowej w punkcie 122 używa terminu „*ars sacra*”, który w oficjalnym tłumaczeniu na język polski został przełożony z niewiadomych przyczyn jako „sztuka kościelna” (por. SC, n. 122).

¹² SC, n. 123.

z wiarą, pobożnością i tradycyjnymi zasadami¹³. Ostatnia przesłanka dotyczy formacji kandydatów do kapłaństwa, których od samego początku należy kształcić między innymi na administratorów obiektów zabytkowych. Jako konieczne uznaje się włączenie do *ratio studiorum* w seminariach duchownych wykładów z historii sztuki oraz wiedzy o zdrowych zasadach dotyczących dzieł sztuki sakralnej, która pozwoli przyszłym proboszczom „szanować i konserwować czcigodne zabytki Kościoła”¹⁴. W prawodawstwie Stolicy Apostolskiej odnośnie ochrony dziedzictwa sztuki sakralnej odmienny charakter mają dokumenty wydawane przez dykasteria rzymskie. Przyjmują one formę okólników stanowiących wykładnię prawną konkretnych zagadnień, listów skierowanych do Episkopatów poszczególnych krajów lub też są swego rodzaju kompendiami wiedzy omawiającymi w sposób podręcznikowy niektóre zagadnienia z dziedziny sztuki kościelnej. Te bardzo cenne i ważne dokumenty doczekały się wydania w postaci zbioru zatytułowanego *Enchiridion dóbr kultury Kościoła. Oficjalne dokumenty Papieskiej Komisji ds. Dóbr Kultury Kościoła*¹⁵. Analiza całości zawartych w nim treści przekraczałaby możliwości tego opracowania. Warto jednak odnotować okólniki poświęcone bibliotekom¹⁶, archiwom¹⁷, muzeom kościelnym¹⁸ oraz zagadnieniu inwentaryzacji dzieł sztuki sakralnej¹⁹. W każdym z nich znajduje się krótki rys historyczny ukazujący dorobek i zaangażowanie Kościoła w poszczególnych dziedzinach, następnie szczegółowe zasady organizacji i funkcjonowania omawianych instytucji kościelnych i na koniec teologiczne perspektywy ochrony zabytków sakralnych. Na uwagę zasługuje fakt, że w każdym z dokumentów sztuka sakralna oraz funkcja instytucji służebnych jest postrzegana w perspektywie duszpasterskiej – czyli uświęcającej i ewangelizacyjnej.

Podobna sytuacja zachodzi na poziomie ustawodawstwa Kościołów partykularnych. Są nimi przede wszystkim diecezje, a także zespoły diecezji w danym kraju pozostające pod władzą Konferencji Biskupów²⁰. W obydwu przypadkach nadrzędną funkcję względem unormowań szczegółowych dla danego terytorium mają statuty synodów partykularnych: plenarnych i prowincjonalnych oraz diecezjalnych. Synody

¹³ SC, n. 122.

¹⁴ SC, n. 129.

¹⁵ *Enchiridion dei Beni culturali della Chiesa. Documenti ufficiali della Pontificia Commissione per i beni culturali della Chiesa*, Bologna 2002.

¹⁶ PCBCC, Lettera circolare ai vescovi diocesani *Le biblioteche ecclesiastiche nella missione della Chiesa*, z 10 kwietnia 1994 r., n. 234/1.2.

¹⁷ PCBCC, Lettera circolare *La funzione pastorale degli archivi ecclesiastici*, z 2 lutego 1997 r., s. 320–321.

¹⁸ PCBCC, *La funzione pastorale dei musei ecclesiastici*, z 16 sierpnia 2001 r., s. 471–473.

¹⁹ PCBCC, *Necessità e urgenza dell'inventariazione e della catalogazione dei beni culturali della Chiesa*, z 8 grudnia 1999 r., s. 400–437.

²⁰ T. Pawluk, *Lud Boży, jego nauczanie i uświęcania*, Olsztyn 1986, s. 167–8. (Seria wydawnicza: „Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II”, t. 2, red. ks. W. Szymański.

były w przeszłości powszechną praktyką legislacyjną. Zwoływano je głównie w związku z zakończonymi obradami Soborów Powszechnych, celem recepcji ustanowionych przepisów do prawa partykularnego. Św. Karol Boromeusz – *notabene* autor niezwykle pożytecznego dla współczesnej ochrony zabytków podręcznika poświęconego kościołom, ich budowie i wyposażeniu – zainicjował 18 synodów, dzięki którym kolejne diecezje przyjmowały reformę trydencką²¹. W najstarszych diecezjach polskich tych uroczystych zgromadzeń odbyło się niekiedy nawet kilkadziesiąt, np. diecezja gnieźnieńska czy poznańska. Obecnie na terenie naszego kraju obowiązują uchwały II Polskiego Synodu Plenarnego (1991–1999), które weszły w życie 28 lutego 2001 r. Również w ostatnich dziesięcioleciach wiele polskich diecezji odbyło synody diecezjalne, których owocem stały się deklaracje i dekrety promulgowane przez biskupów diecezjalnych²². Są to dość obszerne dokumenty powstające w wyniku wieloletnich prac w komisjach i zawierające szereg zagadnień z różnych dziedzin. Ich zadaniem jest aplikacja i adaptacja konstytucji i dekretów II Soboru Watykańskiego, Kodeksu Prawa Kanonicznego oraz uchwał II Polskiego Synodu Plenarnego, a także unormowań Episkopatu Polski do ustawodawstwa partykularnego poszczególnych diecezji. Podobnie jak w przypadku dokumentów soborowych, odpowiednie ich części poświęcone są sztuce sakralnej, zaś nieliczne przepisy dotyczą ochrony zabytków. Przepisy w nich zawarte w większości przypadków są powtórzeniem i zestawieniem w możliwie najbardziej skondensowanej postaci znanych przepisów prawa powszechnego. Odrębnymi aktami prawnymi, które całościowo regulują ochronę zabytków na ściśle określonym terytorium są Instrukcje poszczególnych Episkopatów oraz Instrukcje biskupów diecezjalnych.

3. Kodyfikacja ochrony zabytków sakralnych

Rozpoznanie pozycji zabytków sakralnych w systemie prawno-administracyjnym Kościoła katolickiego prowadzi do analizy tych aktów prawnych, które zostały ustanowione w całości i wyłącznie z myślą o unormowaniu prawnym ochrony dziedzictwa kościelnego na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Są nimi Instrukcje i zarządzenia Episkopatu Polski oraz Instrukcje biskupów diecezjalnych. Wartość nadrzędną względem nich ma Kodeks Prawa Kanonicznego. Odznacza się on jednak w materii ochrony zabytków wysokim stopniem ogólności uzasadnionym koniecznością recepcji przepisów kodeksu do ustawodawstwa wewnętrznego Kościołów lokalnych w krajach o odmiennych tradycjach oraz różnicach w zasobie zabytkowym.

²¹ C. Borromeo, *Instructionum Fabricae et suppellectilis Ecclesiae Libri II*, Città del Vaticano 2000.

²² Por. M. Leszczyński, *Ochrona zabytków sztuki sakralnej...*, s. 84–85.

3.1. Kodeks Prawa Kanonicznego

Promulgowany przez Jana Pawła II w 1983 r. Kodeks Prawa Kanonicznego ma fundamentalne znaczenie dla stworzenia systemu prawnego i administracyjnego ochrony zabytków kościelnych. Dla wartości normatywnej Instrukcji Episkopatu Polski oraz Instrukcji biskupów diecezjalnych mają istotne znaczenie cztery kwestie zawarte w Kodeksie: pierwsza dotyczy zagadnień terminologicznych; druga – prawa własności zabytków sakralnych; trzecia – instytucji i podmiotów odpowiedzialnych za ochronę zabytków; – czwarta zaś zachowania przedmiotów materialnych poprzez ochronę ich charakteru sakralnego oraz edukację i wykształcenie.

W Kodeksie w sposób precyzyjny zostały zdefiniowane przedmioty, które mają być objęte działaniami ochronnymi. Ma to szczególne znaczenie, gdyż skuteczność prawa opiera się na wiedzy o tym co ustawodawca kwalifikuje jako przedmiot wartościowy, cenny i godny zachowania i na podstawie jakich kryteriów to czyni. Prawodawca wymienił jako przedmiot ochrony w pierwszej kolejności miejsca święte (*loci sacri*), następnie rzeczy święte (*res sacrae*), obrazy drogocenne (*imagines pretiosae*), wota i dokumenty pobożności (*votiva et pietatis documenta*) oraz relikwie (*sacrae reliquiae*). Czynnikiem wyróżniającym dzieła sztuki i zabytki kościelne spośród wszystkich innych jest ich sakralny charakter. Mimo że współcześnie określa się je za pomocą takich pojęć, jak dziedzictwo Kościoła (*Patrimonium Ecclesiae*), zabytki sakralne lub kościelne, czy też dobra kultury Kościoła, to jednak nie należy zapominać, że jako budynki i paramenty służące sprawowaniu mszy św., obiekty powszechnej czci, przedmioty wytworzone *ad maiorem Dei gloriam* i ofiarowane *ex voto* przez wiernych, są przede wszystkim poświęcone i przeznaczone do służby Bożej. Zmienia to zupełnie perspektywę ich postrzegania. Kryterium decydującym o poddaniu ich ochronie nie są w pierwszej kolejności wartości historyczne, naukowe i artystyczne – tak jak dzieje się to w ustawodawstwie świeckim – ale sakralne. Oznacza to, że w praktyce Kościół chroni wszystkie obiekty i przedmioty, które zostały prawnoliturgicznym aktem poświęcenia przeznaczone do sprawowania kultu – niezależnie kiedy akt ten został wykonany, a prawowita władza kościelna go nie uchyliła²³.

Nie zmienia to jednak faktu, że Kościół traktuje dzieła sztuki i zabytki również jako swoje dobra doczesne (*bona temporalia*). Z tego powodu umieszcza je w systemie prawnoadministracyjnym, gwarantującym ich własność, czyli pełnię władzy nad nimi, a więc prawo do ich używania (*ius utendi*), korzystania z nich (*ius fruendi*) i rozporządzania nimi (*ius disponendi*) w granicach określonych prawem. Tak rozumiana własność nie jest tożsama z posiadaniem danej rzeczy, ponieważ posiadać można rzecz cudzą. W związku z tym uzasadnione jest określanie osób odpowiedzialnych za

²³ Szersza analiza kanonów prawa kanonicznego w materii ochrony zabytków sakralnych w: P. Bijak, *Jan Paweł II jako Conservator Patrimonium Ecclesiae*, „Studia Gdańskie” 2012, t. 30.

stan dóbr doczesnych Kościoła jako zarządcy i administratorzy, nie zaś ich właściciele. Dlatego podstawowe znaczenie ma kanon 1284 § 1 nakazujący administratorom kościołów wypełnianie swoich zadań względem dóbr doczesnych kościoła, do których bezsprzecznie należą dzieła sztuki sakralnej „...ze starannością dobrego gospodarza”. Zasady szczegółowe nie zostały sformułowane w odniesieniu do sztuki z uwagi na indywidualny charakter obiektów zabytkowych. Nie oznacza to, iż pojęcia „należytego utrzymania, należytej staranności i staranności dobrego gospodarza” są pozbawione treści normatywnej. Do zabytków sztuki sakralnej odnoszą się również normatywy zawarte w § 2 wyżej wspomnianego kanonu. Stwierdza się w nim, że wszyscy zarządcy powinni „czuwać, ażeby powierzone ich pieczy dobra nie przepadły lub nie doznały jakiejś szkody” (kan. 1284, § 2, p. 1) oraz „troszczyć się, żeby własność dóbr kościelnych była zabezpieczona środkami ważnymi według prawa państwowego” (kan. 1284, § 2, p. 2). Przetłumaczenie w polskim wydaniu Kodeksu Prawa Kanonicznego sformułowania „modus civiliter validis” jako „środkami ważnymi według prawa państwowego” wydaje się być dość niebezpiecznym nadużyciem, gdyż „civiliter” nie oznacza środków prawnych ani choćby cywilnoprawnych, a już z pewnością nie można mówić o prawie państwowym, które zostało obecnie zastąpione określeniem prawo konstytucyjne. Zauważmy zresztą, że prawo państwowe mogło w wielu przypadkach zawierać przepisy całkowicie sprzeczne z doktryną wiary, nie mówiąc już o zarządzeniach na poły poufnych (niepublicznych), dla Kościoła całkowicie szkodliwych. Stwierdzenie „modus civiliter validis”, które należałoby przetłumaczyć jako: „środkami ważnymi w danej cywilizacji” jest o tyle istotne, że w Kodeksie Prawa Kanonicznego nakazuje się, by opieka nad *Patrimonium Ecclesiae* była zgodna z miejscowym obyczajem i tradycją.

Należy dodać, że pozostałe kanony normujące zasady chronienia zabytków w aspekcie własności Kościoła, kładą duży nacisk na określenie osób odpowiedzialnych za działania ochronne. Doprecyzowanie zakresu odpowiedzialności i obowiązków rządców kościołów, zwłaszcza dziekanów, proboszczów i rektorów wydaje się nieodzowne, aby prawo stanowione było stosowane w praktyce. Podkreśla się konieczność czuwania nad czystością i pięknem kościoła i sprzętu liturgicznego (por. kan. 555, § 1, p. 3). W kanonie 562 przypominano rektorom kościołów o obowiązku starannego administrowania dobrami Kościoła, aby „...sprzęt liturgiczny i budynki sakralne były restaurowane i ozdabiane, by nie działo się nic, co nie przystoi świętości miejsca oraz poszanowaniu domu Bożego”. Kanon 1220, § 2 kodeksu nakłada na administrację kościelną obowiązek, co prawda dość ogólnie, ale czytelnie sformułowany: „Dla ochrony dóbr sakralnych oraz kosztowności należy okazywać właściwą troskę o konserwację i stosować odpowiednie środki bezpieczeństwa”. Ponadto ważne dla ukształtowania prawnej ochrony zabytków wydają się być normy dotyczące alienacji dóbr oraz ich zabezpieczenia podczas zmiany na stanowisku rządcy kościoła. Podczas gdy

alienacja, czyli wywłaszczenie jest możliwa w odniesieniu do wszelkich dóbr kościelnych za zgodą biskupa diecezjalnego lub kompetentnego przełożonego zgromadzenia zakonnego, w przypadku, gdy „chodzi o rzeczy darowane Kościołowi na mocy ślubu [daty wotywny – P. B.], a także o rzeczy kosztowne z racji artystycznych lub historycznych, do ważności alienacji potrzebne jest ponadto zezwolenie Stolicy Świętej” (kan. 1292, § 2; por. także: kan. 638, § 3). W związku z objęciem przez zarządcę swojej funkcji Kodeks Prawa Kanonicznego w kanonie 1283, w punktach 2 i 3 określa zasady inwentaryzacji: „należy sporządzić dokładny i szczegółowy inwentarz, który winni oni (tj. zarządcy) podpisać, rzeczy nieruchomości, rzeczy ruchomych czy to kosztownych, czy należących do dóbr kultury, czy też innych, z opisem ich wartości. (...) jeden egzemplarz tego inwentarza powinien być przechowywany w archiwum zarządu, drugi zaś w archiwum kurii; w obydwu egzemplarzach trzeba odnotowywać każdą zmianę, jaka zachodzi w stanie majątkowym”. Należy zaznaczyć, że prowadzenie dokumentacji, inwentaryzacja oraz cały proces ochrony zabytków kościelnych nie jest jedynie „punktem honoru poszczególnych parafii i diecezji” – jak pisał przed laty ks. J.St. Pasierb²⁴ – ale konkretnym obowiązkiem, uregulowanym prawem kanonicznym i kościelnym. Na biskupach diecezjalnych spoczywa obowiązek nadzoru i konkordancji wydawanych instrukcji z przepisami prawa powszechnie obowiązującego w przedmiocie ochrony zabytków „z uwzględnieniem prawa, prawnych zwyczajów i okoliczności, oraz wydawania szczegółowych instrukcji, w granicach prawa powszechnego i partykularnego” (KPK, 1983, kan. 1276, § 2).

3.2. Instrukcje i zalecenia Episkopatu Polski²⁵

Przywoływana wcześniej Konstytucja o liturgii *Sanctosanctum Concilium*, dając prawne podstawy funkcjonowania Konferencji Biskupów, nadała jej jednocześnie kompetencje ustawodawcze. Dlatego też w okresie posoborowym odnotowuje się dość dużą aktywność w zakresie wydawania uchwał w formie dekretów lub instrukcji, albo też norm powstępowania w określonych dziedzinach. Wydano kilka takich unormowań również odnośnie ochrony i konserwacji zabytków sakralnych. Są to akty mające różną wartość normatywną. Niektóre z nich zostały wydane przez Komisję Episkopatu ds. Sztuki Kościelnej²⁶. Inne z kolei nie są aktami prawnymi, lecz poradnikami dla zarządców kościołów zabytkowych, podającymi szczegółowe zasady kon-

²⁴ J.St. Pasierb, *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Warszawa 1971, s. 43.

²⁵ Instrukcje i inne dokumenty Episkopatu Polski dotyczące sztuki sakralnej są cytowane za: *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne Episkopatu Polski (1966–1993)*, opracowali: Cz. Krakowiak i L. Adamowicz, Lublin 1994.

²⁶ Należy wspomnieć dokument *Konserwacja i zabezpieczenie zabytków sztuki kościelnej* z 17 czerwca 1970 r., który był reakcją na coraz częstsze wypadki zniszczeń i kradzieży w zasobie zabytkowym kościołów oraz postulował szeroko pojęte działania prewencyjne i inwentaryzacyjne.

serwacji oraz zabezpieczenia obiektów zabytkowych²⁷. Nie umniejsza to ich znaczącej roli teoretycznej i praktycznej. Należy jedynie ubolewać, że niektórym wskazówkom nie nadano w odpowiednim czasie bardziej zobowiązującej formy prawnej. Mogłoby to wówczas uchronić przed zniszczeniem znaczną ilość zabytków usuwanych z kościołów w ramach błędnie pojętej odnowy soborowej lub zniekształczanych podczas dostosowywania kościołów do odnowionej liturgii²⁸. Szczegółowej analizie zostaną poddane jako obowiązujące na terenie Polski dwa akty normatywne: „Instrukcja Episkopatu Polski o ochronie zabytków i kierunkach rozwoju sztuki kościelnej z 16 kwietnia 1966 r. oraz Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej wydane przez Konferencje Episkopatu Polski” z 25 stycznia 1973 r.

3.2.1. Instrukcja Episkopatu Polski o ochronie zabytków i kierunkach rozwoju sztuki kościelnej

Dla wyjaśnienia przesłanek ochrony zabytków sztuki sakralnej w Polsce doniosłe znaczenie ma *Instrukcja Episkopatu Polski o ochronie zabytków i kierunkach rozwoju sztuki kościelnej z 16 kwietnia 1966 r.* Przepisy w niej zawarte odnoszą się w równej mierze do świątyń nowo powstających, jak i do zabytkowych.

Znamienne jest, że zabytki kościelne nie są postrzegane jedynie jako składniki dziedzictwa Kościoła katolickiego, ale jako skarby kultury narodowej, a nawet ogólnoludzkiej. Ze stwierdzenia zawartego w instrukcji: „Jednym z przejawów życia Kościoła jest sztuka sakralna, wyrażająca misterium chrześcijaństwa i zwiastująca je światu. Jej dawne i współczesne dzieła stanowią Patrimonium Ecclesiae, a zarazem skarb kultury ogólnoludzkiej” wynika, że ochrona i opieka nad zabytkami sakralnymi nie są jedynie wewnętrzną sprawą instytucji kościelnych. Symptomatyczne jest, że normy zawarte w tym akcie prawnym, choć uznawane niekiedy za uchylone²⁹, bynajmniej nie stoją w sprzeczności z założeniami odnowy liturgicznej Soboru Watykańskiego II. Z punktu widzenia merytorycznego instrukcja ta jest wyrazem tej samej koncepcji sztuki kościelnej i ochrony zabytków sakralnych, która na zasadzie konty-

²⁷ Np. *Wskazania konserwatorskie*.

²⁸ Np. „W kościołach zabytkowych musi pozostać nietknięty zespół ołtarza głównego i całej nastawy oraz ambona. Dopuszczalne są niewielkie adaptacje, jak podniesienie tabernakulum o kilkadziesiąt centymetrów w stosunku do dotychczasowej masy tak, aby znalazło się ono ponad głową kapłana odpowiadającego Mszę Św....”. Zob. Komisja Episkopatu do spraw Sztuki Kościelnej, *Praktyczne wskazówki pt. Rozbudowa kościołów a wymogi konserwatorskie*, 1977, p. 6.2.

²⁹ W aneksie do drugiego wydania podstawowego dla zagadnień ochrony i opieki nad zabytkami kościelnymi podręcznika J.St. Pasierba instrukcja ta nie została zamieszczona, zaś w przypisie potwierdzono jedynie obowiązujący charakter *Norm postępowania w sprawach sztuki kościelnej* wydanych przez Episkopat Polski z 25 stycznia 1973 r. Niemniej w ostatnich latach instrukcja z 16 kwietnia 1966 r. jest opublikowana na stronie internetowej Episkopatu Polski jako obowiązująca: [<http://www.kkbids.episkopat.pl/dokumentydep/sztuka1.html>].

nuacji została potwierdzona i rozwinięta w następnych unormowaniach wydawanych przez Episkopat Polski.

Instrukcja przypomina zadania i obowiązki ciążyące na rządcach kościołów, procedury ochronne oraz określa ograniczenia prawne: „Rządcom kościołów przypominaemy, że nie są oni właścicielami, lecz tylko stróżami i opiekunami dzieł sztuki sakralnej, znajdujących się w obiektach powierzonych ich pieczy. Dlatego w żadnym wypadku nie wolno im najmniejszych nawet dzieł sztuki (jak np. zniszczone obrazy, figury, tzw. świątki, lichtarze, stare księgi, zegary) przenosić do innych kościołów, zabierać ze sobą na inną placówkę, sprzedawać lub darowywać. Dzieła takie należy zabezpieczyć przed kradzieżą i zniszczeniem, a jeśli ich stan nie pozwala na ekspozycję w kościele, trzeba przechowywać je w odpowiednim pomieszczeniu jako załączek ewentualnego muzeum parafialnego, lub też przekazać muzeum diecezjalnemu” (p. 4). Stwierdzenie powyższe, że księża nie są właścicielami kościołów, ich wystroju i wyposażenia dotyka ważnego zagadnienia własności w Kościele katolickim. W systemach prawnych niektórych krajów europejskich mamy do czynienia z osobowością prawną Kościołów ze wszystkimi skutkami w zakresie prawa publicznego, również w zakresie własności³⁰. Jeżeli w Polsce mowa jest o „własności Kościoła”, to możemy mieć do czynienia z własnością, której gestorami (zarządcami) są np. władze diecezjalne lub zakonne. Trudno jest bowiem uważać za wspólną własność wszystkich parafian kościół i jego wyposażenie. Gdyby tak było, można by stąd wywodzić ich solidarną odpowiedzialność kontraktową (np. cała parafia odpowiada wówczas za długi kościoła). Jeżeli jednak księża nie są właścicielami kościołów i ich wyposażenia, to muszą respektować cywilnoprawną zasadę *nemo alium plus iuris transferre potest quam ipse habet*³¹. A zatem nie mając praw własności nie mogą skutecznie sprzedawać, darowywać ani przekazywać komukolwiek pod jakimkolwiek tytułem prawnym części wyposażenia kościelnego. Dotyczy to także przenoszenia czegokolwiek do innej parafii, np. ksiąg, naczyń, szat liturgicznych lub też obrazów i figur.

Instrukcja przypomina, że jakiegokolwiek prace odnoszące się do kościołów, ich wystroju i wyposażenia wymagają uzyskania odpowiednich pozwoleń ze strony władz kościelnych oraz państwowych różnych szczebli w zależności od rodzaju obiektu. W każdej diecezji istnieją Komisje Sztuki Kościelnej powołane przez ordynariuszy, składające się z kompetentnych i dobrze przygotowanych pod względem naukowym członków, których „...zadaniem jest wydawanie w imieniu ordynariusza obowiązujących decyzji odnośnie do wszelkich inwestycji budowlanych i artystycznych” (p. 1). Dlatego też rządcy kościołów planujący jakiegokolwiek budowy, przebudowy, rozbu-

³⁰ Np. w prawie niemieckim jest mowa o osobach prawnych prawa publicznego (*öffentliche juristische Personen*).

³¹ Nikt nie może przenieść na inną osobę więcej praw niż sam posiada.

dowy, czy adaptacje kościołów i kaplic, tak diecezjalnych, jak i zakonnych, wszelkie zamierzenia konserwacyjne, projekty polichromii, ołtarzy, obrazów, rzeźb, witraży i całego wyposażenia kościelnego (stacje Drogi Krzyżowej, chrzcielnice, ambony, konfesjonały, ławki, prospekty organowe, urządzenia oświetleniowe, klimatyzacyjne oraz projekty szat i naczyń liturgicznych) muszą przedłożyć odpowiednie projekty przed rozpoczęciem prac do zatwierdzenia Komisji Diecezjalnej Sztuki Kościelnej (p. 2). Należy rozróżnić w fazie projektowania projekt wstępny, zwany koncepcją architektoniczną i zasadniczy projekt realizacyjny, który – jak to zaleca Instrukcja – powinien być opracowany, a następnie zatwierdzony „...po wstępnym uzgodnieniu kompozycyjnym i tematycznym z Komisją szkiców dyskusyjnych, przez co uniknie się niepotrzebnych nieporozumień i kosztów” (p. 2). W zależności od tego czy mamy do czynienia z obiektem zabytkowym czy też nowym, rządcy są zobowiązani ponadto na mocy przepisów państwowych o ochronie zabytków oraz o prawie budowlanym, uzyskać odnośne pozwolenia na prowadzenie prac według ustalonych procedur. W przypadku obiektów zabytkowych organem decyzyjnym jest w zależności od jurysdykcji Urząd Generalnego, Wojewódzkiego oraz Miejskiego Konserwatora Zabytków. W przypadku stosownych pozwoleń na budowę organem decyzyjnym jest Wydział Budowlany Urzędu Gminy.

W dalszej części analizowana Instrukcja podaje podstawowe normy dotyczące prac adaptacyjnych w obrębie świątyni, kryterium dopuszczalności dzieł sztuki do wnętrza kościołów, zasady tworzenia programu ikonograficznego świątyni oraz dbałości o wysoki poziom artystyczny dzieł sztuki.

Adaptacja, czyli dostosowanie zabytkowych kościołów (a zwłaszcza prezbiteriów, polegająca na wprowadzeniu dwóch ołtarzy: stałego ołtarza *versus populum*³² oraz ambonki zwanej ołtarzem Słowa Bożego) do nowych potrzeb liturgicznych oraz wzniesienie nowych świątyń, nie może być przeprowadzona bez uzgodnienia z Diecezjalną Komisją Sztuki Kościelnej. Na podkreślenie zasługuje przepis zobowiązujący, że „Wprowadzenie jakichkolwiek zmian we wnętrzu kościelnym (...) nie może w żadnym wypadku być okazją do niszczenia zabytków” (p. 9). Proces adaptacji, który przebiegał na przełomie lat 60. i 70. XX wieku spowodował negatywne zjawisko usuwania z kościołów zabytkowych elementów, które straciły funkcję liturgiczną. W wielu krajach Europy Zachodniej masowo wyrzucano z kościołów retabula ołtarzowe, demonstrowano ambony, tabernakula (szczególnie te z bocznych ołtarzy), powszechnie usuwano zabytkowe balustrady oddzielające prezbiterium od nawy. Również Polska nie była wolna od tego negatywnego zjawiska³³. W ten sposób zaginęło bezpowrotnie nie

³² Dokument w punkcie 9 nadmienia, że zbudowanie ołtarza *versus populum*, tj. „twarzą do ludu” domaga się specjalnego zezwolenia ordynariusza.

³³ J.St. Pasierb, *Ochrona...*, s. 161–162.

tylko wiele elementów wyposażenia świątyni, ale także zabytkowych paramentów liturgicznych, szat i ksiąg. Należy nadmienić, że zjawisko adaptacji oraz wprowadzania do wnętrza kościelnego wciąż nowych elementów wyposażenia i wystroju nie jest charakterystyczne jedynie dla okresu posoborowego. Była to praktyka będąca następstwem tak naturalnego procesu destrukcji wyposażenia wnętrz kościelnych, jak zniszczeń wojennych, ogałacania kościołów pod wpływem prądów ikonoklastycznych, jak i ideologicznych wymierzonych przeciw Kościołowi katolickiemu. Zrozumiałe jest, że adaptacja ma również swoje pozytywne aspekty. W kościołach są wyraźnie zapisane przemiany liturgiczne oraz odzwierciedlone i upamiętnione wydarzenia religijne i dziejowe. Zaleceniem ważnym podczas konserwacji, przebudowy i uzupełniania świątyni o nowe elementy wystroju i wyposażenia jest dbałość nie tylko o ochronę formy i substancji, ale żywej treści wiary.

Liczne przykłady z praktyki dowodzą, że instrukcja z 1966 r. pozostaje nieznaną lub nieprzestrzeganą, podobnie jak większość przepisów o ochronie zabytków. Konsekwencją tego są często powtarzające się sytuacje, w których zabytkowe wnętrza kościołów są wypełniane przedmiotami o niskiej wartości artystycznej lub dekoracjami w rzeczywistości zasłaniającymi zabytkowe obrazy, ołtarze i obiekty służące liturgii: „Każdy kościół jest czymś niepowtarzalnym, stąd powinien on być traktowany indywidualnie. Nie można umieszczać w nim szablonowych obrazów, figur, stacji Drogi Krzyżowej itp. Każda rzecz powinna być zaprojektowana dla konkretnego kościoła i wykonana przez dobrego artystę” (p. 7). Niezrozumiałe jest także, że do miejsc świętych, jakimi są kościoły, wprowadza się często różnego rodzaju dekoracje wykonywane z tkanin lub styropianu, ozdabia się wizerunki aureolami lub wieńcami z kolorowych żarówek, zawieszają draperie, flagi, transparenty z hasłami. Wielkim błędem jest również zamienianie wnętrz sakralnych na wystawy, montowanie gablot lub plansz. Tego typu tendencje desakralizują wnętrza i czynią zeń bardziej muzeum lub salę ideologicznego oddziaływania niż miejsce oddawania czci Bogu przez modlitwę. Funkcja informacyjna kościoła powinna być realizowana jedynie przez odpowiednie tablice lub plakaty znajdujące się na zewnątrz lub w wejściu do kościoła (p. 10). W istocie każdy zabytek jest niepowtarzalny i domniemanie, że wolno jego konserwację powierzać wykonawcom niemającym odpowiednich kwalifikacji oraz wiedzy teologicznej i liturgicznej z jej odniesieniami do zabytków, prowadzi do zniszczenia lub, co najmniej, zatarcia wartości historycznej i sakralnej. Uzasadnione są postulaty środowisk konserwatorskich stworzenia zasad określających, kto i w jakim zakresie może zajmować się pracami konserwatorskimi³⁴. Jest to podstawowy wymóg ochrony, gdyż praktyka zlecania prac remontowych i konserwatorskich przy zabytkach osobom bez należącego przygotowania zawodowego, powoduje niszczenie budowli sakralnych lub

³⁴ Włączonych do projektu nowej ustawy o ochronie zabytków.

nieodwracalne zatarcie wartościowych składników wyposażenia wnętrza. Świątynia wznoszona dla większej chwały bożej (*ad maiorem Dei gloriam*), winna każdym detalem architektury i wystroju wnętrza oraz programu ikonograficznego wyrażać ideę Boga. Nie jest to zadanie łatwe, ponieważ świątynia ma służyć nie tylko obecnemu, ale i przyszłym pokoleniom, ucząc je wiary i stanowiąc jej depozyt wyrażony w zdobiących ją dziełach. Przy projektowaniu ikonografii świątyni należy uwzględnić tradycje rodzime, także wynikające z uniwersalizmu religii katolickiej czerpiącej swe wzorce zdobnicze z chrześcijaństwa obu obrządków, wschodniego i zachodniego. Nie można jaśniej wyrazić jej celu, niż w zaleceniu omawianej Instrukcji Episkopatu Polski nakazującej: „polichromia [...] musi zawierać jednolity, logiczny i teologicznie poprawny program ikonograficzny. Nie może on być przypadkowym i chaotycznym zlepkiem scen i postaci. Powinna też być zaprojektowana dla konkretnego kościoła i wykonana przez dobrego artystę”. Zdobnictwo podstawowych i najbardziej ekspozycyjnych części świątyni: prezbiterium, ołtarza głównego, ołtarzy w kaplicach bocznych, ich retabulów, mens i tabernakulum winno być zgodne z kanonami liturgii świętej³⁵, tradycjami Kościoła i regułami sztuki, w sposób nawiązujący do treści *sensu stricto* sakralnych i religijnych, tj. biblijnych, teologicznych lub hagiograficznych.

Cytowana instrukcja Episkopatu stwierdzała, że „...nowoczesną dekorację kościelną musi cechować powściągliwość i umiar, tak pod względem formy jak i treści [...], należy unikać fałszywego przepychu i blichtru będącego świadectwem złego smaku”. Nie oznacza to wcale, że kościół powinien być pusty, ogołocony z obrazów, rzeźb i innych dzieł sztuk pięknych oraz przedstawień plastycznych. Program ikonograficzny nie powinien zatem zawierać żadnych treści innych niż związanych z Bogiem, wiarą, niepoprawnych teologicznie, niezgodnych z *Pismem Świętym*, a także ściśle świeckich. Z tych samych względów nie powinno się w głównych częściach świątyni umieszczać przedstawień postaci żywych lub nieogłoszonych jako święci lub błogosławieni Kościoła katolickiego. Podobnie ma się rzecz z pomnikami, epitafiami, tablicami pamiątkowymi, które mogłyby budzić zdziwienie lub niezrozumienie ze strony wiernych, np. upamiętniających postaci lub wydarzenia kontrowersyjne. Miejscem przedstawień, godeł lub symboli historycznych albo narodowych otaczanych powszechnym szacunkiem lub upamiętniających wydarzenia polityczne istotne dla narodu i wyrażających ideę Opatrzności Bożej, mogą być kaplice boczne, kruchta, wejście do nawy głównej. Winny być one wkomponowane w wystrój tak, by nie były elementami dominującymi, przytłaczającymi lub zasłaniającymi detale wystroju. Warto rozważyć możliwość ofiarowywania tabliczek z podziękowaniami za łaski boże wska-

³⁵ Por. SC, n. 122–130.

zując miejsce ich umieszczenia³⁶. Wota – tradycyjnie ofiarowywane przez wiernych mogą być umieszczane przy ołtarzach bocznych. Należy wyjaśniać ofiarodawcom, że są one trybutem złożonym Bogu, a więc nie powinny być byle jakie (plastikowa biżuteria, sztuczne kwiatki). Tradycja pozwala natomiast na ofiarowywanie orderów i odznaczeń wojskowych i honorowych, a także wyrobów z kruszców szlacheńskich. Wota te powinny być zabezpieczone i trwale przechowywane w sposób umożliwiający określenie ich donatorów. Miejszem innego rodzaju darów: pamiątek, wytworów sztuk zdobniczych, modlitewników i śpiewników może być przykościelne muzeum, o ile jest ono przewidziane.

Liczne przykłady nowo wznoszonych lub przebudowywanych kościołów dostarczają dowodów, że problem uporządkowania ikonograficznego wnętrza kościelnych i niewprowadzania do nich elementów o treściach niesakralnych i czysto świeckich, jest najistotniejszy, ponieważ desakralizują one wnętrza i zamiast sprzyjać modlitwemu skupieniu i przeżyciom religijnym, rozpraszają wiernych, zamieniając Dom Boży, w którym się zachowuje ciszę i skupienie w galerię sztuki lub muzeum zwiedzane w celach niemodlitewnych. Godzi się przypomnieć, że u zarania chrześcijaństwa zdobnictwo pierwszych bazylik oraz katakumb było nadzwyczaj bogate w treści biblijne i hagiograficzne. W epoce zwanej dziś gotykiem *horror vacui*³⁷ nakazywał artystom wypełnianie każdej kwadry wnętrza freskami, barok zaś przeładowywał wnętrza kościelne malowidłami, anamorfozami i dekoracjami, czyniąc z nich prawdziwe *theatrum fidei*, natomiast obecnie znaczna część kościołów zwanych „nowoczesnymi” nie ma wyraźnego programu artystycznego i religijnego.

3.2.2. Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej

W związku z wydaniem 11 kwietnia 1971 r. przez Stolicę Apostolską Instrukcji *Litterae circulares*, Episkopat Polski na bazie uchwał II Soboru Watykańskiego oraz Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r. opracował *Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej* (25 stycznia 1973 r.). W akcie prawnym dokonano zestawienia przepisów dotyczących zarówno zabytkowych świątyń, ich wystroju i wyposażenia, jak również zasad tworzenia nowej sztuki. Przede wszystkim zaakcentowano znaczenie i wartość dzieł sztuki kościelnej jako motywacji działań ochronnych. Po raz kolejny przypomniano administratorom kościołów, że będące pod ich opieką zabytki nie są ich prywatną własnością, lecz „najwyższymi wartościami Bożymi i narodowymi”, których całości i nienaruszalności winni strzec „z najwyższą troską i odpowiedzialnością przed Bogiem i Narodem” (§ 1). Ponieważ „sztuki plastyczne wypowiadają głę-

³⁶ W Warszawskim kościele św. Krzyża jest to balustrada znajdująca się obok obrazu św. Tadeusza, natomiast w wielu kościołach Europy, jednolite tabliczki z marmuru o wymiarach 10 × 20 cm są wmurowywane w ściany kruchy.

³⁷ W sztukach plastycznych dążenie do całkowitego wypełnienia płaszczyzn dekoracją (obawa próżni).

bokie treści nauki kościelnej” (§ 41), nakazano zastosowanie ich w dydaktyce, katechetyce i homiletyce, zwłaszcza podczas wyjaśniania trudno uchwytnych treści, określeń i definicji religijnych. Metoda pogłębioności jest tym bardziej cennym zabiegiem duszpasterskim w czasach tzw. kultury obrazu i powinna stać się jedną z form ewangelizacji oraz poznawania kultury, historii i tradycji: „Pogłębiona znajomość przeszłości Polski i jej kultury oraz rodzimego środowiska przez sztukę, wymaga przywiązania do religijnych tradycji i pobożności” (§ 43). Dostrzeżenie wartości, jakie niosą ze sobą dzieła sztuki sakralnej, ich propagowanie oraz zastosowanie duszpasterskie rozpoczyna się od formacji tych, którzy obcuja ze sztuką codziennie i są odpowiedzialni za jej zachowanie, a więc od księży. Stąd przepis obligujący ordynariuszy do kształcenia alumnów w toku studiów seminaryjnych z zakresu sztuki sakralnej, oraz księży w tzw. formacji permanentnej. Konkretnie postulaty kierowania księży na specjalistyczne studia, wspieranie prac naukowych i badawczych, wprowadzenie do egzaminów proboszczowskich zagadnień ochrony i konserwacji zabytków oraz prawa budowlanego, a także budzenie wśród duszpasterzy zainteresowania historią, tradycją i sztuką nie tylko polską i europejską, ale również najbliższej parafii, wsi lub miasta, powinny stać się zaczątkiem szerszego ruchu wśród wiernych na poziomie lokalnym i ogólnopolskim (por. § 44–48).

Na szczególną uwagę zasługuje rozdział czwarty *Norm postępowania w sprawach sztuki kościelnej*. Został on poświęcony organizacji administracji kościelnej odpowiedzialnej za ochronę i opiekę nad zabytkami. Ustanowiono w nim, że najwyższym organem sprawującym nadzór i opiekę nad dawną i współczesną sztuką sakralną jest Konferencja Episkopatu Polski, która wykonuje swą funkcję za pośrednictwem Komisji Episkopatu do Spraw Sztuki Kościelnej, dla której mianuje przewodniczącego i na jego wniosek członków (§ 26). Zadaniem Sekretarza Komisji odpowiedzialnego za jej pracę jest prowadzenie biura oraz dokumentacji działalności (§ 29). W § 30 zostały sprecyzowane kompetencje i zadania Komisji, do których należą: „Opieka nad zabytkami oraz czuwanie nad rozwojem współczesnej sztuki kościelnej, synchronizowanie działalności naukowo-badawczej, zabytkoznawczej oraz wydawniczej wyższych uczelni katolickich zajmujących się problematyką sztuki kościelnej, utrzymanie kontaktów z państwowymi władzami zajmującymi się ochroną zabytków i współczesną twórczością architektoniczną oraz artystyczną, służyć pomocom i konsultacjami w sprawie organizacji oraz funkcjonowania Muzeów i zabytków sztuki Kościelnej, postulowanie programów nauczania w Seminariach Duchownych, dotyczących sztuki kościelnej i ochrony zabytków, organizowanie kursów, konferencji naukowych i szkoleniowych dla duchowieństwa i osób świeckich reprezentujących Diecezje i Prowincje Zakonne w Polsce, proponowanie sposobów dokształcania księży, zakonnic i osób świeckich w zakresie chrześcijańskiej kultury artystycznej, tworzenie punktów informacyjnych dla duchowieństwa o pracowniach architektów, artystów, plastyków, kon-

serwatorów i innych specjalistów, opracowanie wytycznych i norm dla produkcji dewocjonałów” (§ 30). Dalsze przepisy dotyczą organizacji i funkcjonowania diecezjalnych służb konserwatorskich. Na poziomie diecezji nadrzędną władzę nad sztuką sprawuje miejscowy ordynariusz, który powołuje do życia organ doradczy zwany Diecezjalną Komisją do Spraw Sztuki Kościelnej wraz z jej przewodniczącym, oraz organ wykonawczy zwany Referatem Kurii Diecezjalnej do Spraw Sztuki. Na czele obydwu instytucji stoi diecezjalny konserwator zabytków. Odpowiednikiem Komisji Diecezjalnej w odniesieniu do zabytków, nad którymi trzymają pieczę Zakony i Zgromadzenia męskie, są Zakonne Komisje do Spraw Sztuki Kościelnej, które „...posiadają uprawnienia Komisji Diecezjalnych, za wyjątkiem spraw należących z prawa ogólnego lub partykularnego do kompetencji miejscowego ordynariusza diecezji” (por. § 32–34 i 39). Zadaniem Komisji Diecezjalnych jest opiniowanie oraz kontrolowanie realizacji wszelkich projektów budowy, przebudowy oraz adaptacji kościołów oraz innych budynków kościelnych, tak nowych, jak zabytkowych, opiniowanie projektów polichromii, przedmiotów kultu oraz wystroju wnętrza kościelnego, organów, dzwonów kościelnych, instrumentów muzycznych, rozwiązań technicznych dotyczących ogrzewania, oświetlenia i akustyki, cmentarzy i ich nagrobków, kapliczek, krzyży i figur przydrożnych, dewocjonałów oraz wszelkich projektów konserwacji wyżej wymienionych obiektów. Wśród innych zadań dokument wymienia współpracę z rządcami kościołów, architektami i plastykami, organizowanie kursów i spotkań dyskusyjnych jak również udzielanie konsultacji (por. § 36 i 37).

Pozostałe normy odnoszą się do wielu zagadnień szczegółowych. Na pierwszym miejscu wymienia się sprawę obrotu dziełami sztuki kościelnej i zabytkowymi paramentami. Z przepisów wynika, iż zabytki kościelne – jako poświęcone sprawowaniu liturgii – stanowią *res extra commercium*. Zostały wymienione obrazy cenne ze względu na kult lub wartość artystyczną oraz przedmioty drogocenne, tzw. *res preciosae* zastrzegając, że nie wolno ich „sprzedawać, darować, zamieniać lub przenosić na inne miejsce [...] bez zezwolenia Stolicy Apostolskiej” (§ 2 i § 3). Praktyka powojenna usankcjonowała stan, w którym w handlu antykwarycznym znalazły się przedmioty pochodzące zarówno z powojennego *szabru*, jak późniejszych kradzieży z obiektów kościelnych, zaś ustawa z 1962 r.³⁸ pominęła w ogóle zagadnienia obrotu handlowego. Sprawy te winny być przedmiotem regulacji, której brak – pokrywany często ogólnikami o niemożności określenia wartości materialnej zabytków – powoduje rosnące straty. Zauważyć można, że najczęściej przypadków kradzieży odnotowujemy właśnie w obiektach kościelnych³⁹. W minionej epoce (do 1989 r.) sprawę komplikowała an-

³⁸ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury (Dz.U. PRL 1962, nr 10, poz. 48).

³⁹ Projekt nowej ustawy o ochronie zabytków zawiera uregulowania w tym przedmiocie. W rozdziale dotyczącym obrotu dziełami sztuki i zabytkami sformułowano między innymi zakaz kupna i sprzedaży paramentów kościelnych oraz przedmiotów, których charakter i rodzaj wskazuje na uzyskanie czynem

tykościelna postawa organów państwa wobec Kościoła katolickiego i jego dóbr. Do niedawna były one zaliczane do kategorii *mienia cudzego*, nie zaś *własności społecznej*⁴⁰. Jest to tym bardziej znamienne, że ochronie podlegało mienie innych wspólnot wyznaniowych. Obecnie ta kuriozalna interpretacja prawa przez organy wymiaru sprawiedliwości uległa zmianie, jednak poważniejszym problemem są zmiany w świadomości. Dokument przypomina o odpowiednim zabezpieczeniu kościołów i znajdujących się w nich dzieł sztuki przed kradzieżą przez zainstalowanie odpowiednich systemów alarmowych (§ 4)⁴¹, a w przypadku zaginięcia dzieła sztuki – o zgłoszeniu tego faktu Kurii Diecezjalnej, Policji oraz Konserwatorowi Wojewódzkiemu (§ 9)⁴². Postulowana od lat inwentaryzacja jako jedna z metod ochrony zabytków nie doczekała się w Polsce rozwiązań powszechnych. Prowadzone przez instytucje państwowe różnego rodzaju ewidencje z różnych względów nie obejmowały całości zasobu zabytkowego będącego w posiadaniu Kościoła. W dokumencie padła propozycja *inwentaryzacji wewnętrznej*, która byłaby wyrazem troski Kościoła o dzieła sztuki sakralnej. Powinna ona polegać na przeprowadzeniu spisu wszelkich przedmiotów i obiektów kultu znajdujących się tak w kościołach, jak i poza nimi (np. kapliczki przydrożne). Spis sporządzony w dwóch egzemplarzach zawierałby opis i fotografie każdego obiektu i powinien być przechowywany w Parafii oraz w Kurii Biskupiej lub Muzeum Diecezjalnym, ewentualnie w Archiwum Diecezjalnym, gdzie powinno się go udostępniać w celach badawczych (§ 6). Przeprowadzenie tego typu inwentaryzacji wewnętrznej zgodnie z sugestią Episkopatu Polski i za wzorem niektórych diecezji, powinna być realizowana w oparciu o wizytacje biskupie. „Ordynariusz Diecezji sam lub przez swoich delegatów przeprowadza wizytacje obiektów sztuki i zabytków parafii oraz kościołów, sprawdza ich stan oraz zgodność z dokumentacją inwentaryzacyjną. Wskazany jest, aby wizytacja pasterska była poprzedzona inspekcją przedstawicieli Komisji celem przygotowania fachowych wniosków dla ordynariusza” (§ 7)⁴³. Generalnie należy zaznaczyć, że w ustawodawstwie Episkopatu Polski postulowano, aby wewnętrzną kontrolą kościelną pod kątem zabytków sakralnych był objęty proces zmiany na stanowisku proboszcza lub rektora. Przekazanie dóbr materialnych należących do Kościoła powinno się odbyć na podstawie inwentarza, natomiast akt ten wymaga się specjalnego protokołu zdawczo-odbiorczego (§ 8). Przypomniano, że w toku prac związanych z konserwacją i adaptacjami architektury zabytkowej, konserwacją

---

niedozwolonym, jak również obiektów wywożonych z naruszeniem prawa państwa, z którego terytorium nastąpił wywóz.

⁴⁰ Zob. J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. 1, s. 345–347.

⁴¹ S. Kocewiak, P. Ogrodzki, J. Rulewicz, *Zabezpieczenia obiektów sakralnych...*, s. 40–97.

⁴² W przypadku, gdy obiekt figuruje w ewidencji państwowej.

⁴³ Godna uwagi i polecenia jest wypracowana i prowadzona od lat w oparciu o wizytacje biskupie praktyka inwentaryzacji stosowanej w diecezji płockiej, kierowanej w latach 1999–2006 przez bp. Stanisława Wielgusa.

i odnawianiem obrazów, rzeźb, polichromii, wprowadzaniem nowych rozwiązań plastycznych do zabytkowych wnętrz oraz konserwacją zabytków ruchomych, konieczne są w pierwszej kolejności pozwolenia ze strony biskupa ordynariusza oraz konsultacje z Komisją Diecezjalną do Spraw Sztuki. Niedopuszczalne jest podejmowanie jakichkolwiek prac w materii zabytkowej bez tego typu pozwoleń. Ich prowadzenie domaga się także sporządzenia stosownego protokołu oraz dokumentacji technologicznej i fotograficznej (§ 10–12). Ponieważ analizowany akt prawny powstał w okresie przemian posoborowych, nieodzowne było odniesienie w nim aktualnego zagadnienia adaptacji, tj. dostosowania wnętrza zabytkowego do potrzeb nowej liturgii. Nakazano w tej kwestii indywidualne traktowanie każdej świątyni wynikające z jej niepowtarzalnego – sakralnego charakteru. „Nowe elementy, meble itp. umieszczane dziś we wnętrzu zabytkowym mogą mieć charakter współczesny i nie powinny być podrabiane pod jakiegokolwiek styl zabytkowy, z wyjątkiem opartej na dokumentach rekonstrukcji, powinny być jednak tak zaprojektowane, by w zestawieniu z istniejącymi już elementami tworzyły harmonijną całość. Dotyczy to także różnych napisów i tablic oraz okolicznościowych dekoracji” (§ 13). Niepokojącym zjawiskiem jest, że dla wielu osób kościół zabytkowy to jedynie rodzaj galerii muzealnej, innym bogactwo wnętrz kościelnych jawi się nie jako depozyt tradycji, lecz przejaw nieuzasadnionej potrzebą pychy, jeszcze inni widzą w nim skład przedmiotów „nienowoczesnych” i stąd zbędnych we wnętrzu świątyni. Dlatego też za niedopuszczalne wykroczenie przeciw przepisom zarówno prawa kościelnego, jak publicznego uważa się doprowadzanie do ruiny i rozbieranie zabytkowych świątyń drewnianych, samowolna adaptacja i przebudowa wnętrz, usuwanie retabulów ołtarzowych, epitafiów, obrazów i ruchomych składników wyposażenia, a nawet wotów, uznanych za niemodne lub zbędne w nowym ryciu liturgicznym stanowi⁴⁴. Funkcjonalność wnętrza kościelnego nie pozostaje w sprzeczności z jego wartościami historycznymi i sakralnymi. Ponieważ kościoły zabytkowe są nie tylko miejscami kultu, ale także przyciągają swoim pięknem turystów, na rządach kościołów spoczywa obowiązek otwierania ich w ciągu dnia przy jednoczesnym zagwarantowaniu dyskretnego nadzoru. Przy wejściu do kościoła powinny znaleźć się tablice informujące o historii i zabytkach w nim się znajdujących oraz napisy zabraniające zwiedzania podczas nabożeństw lub informujące o godzinach udostępniania kościoła dla turystów. Świątynie zabytkowe często odwiedzane powinny mieć własnych przewodników (§ 15). Kapłani, przewodnicy oraz osoby dozorujące winny uświadamiać zwiedzającym, że kościół nie jest muzeum, ale Domem Bożym i obowiązuje w nim cisza, właściwy strój oraz inne formy godnego zachowania. Obiekty, które wyszły z użytku liturgicznego, np. stare ornaty, księgi liturgiczne, naczynia liturgiczne i inne, nie mogą być pod żadnym pozorem niszczone lub prze-

⁴⁴ J.St. Pasierb, *Ochrona...*, s. 126.

trzymywane w warunkach przyspieszających ich destrukcję. Należy przewidzieć dla nich osobne pomieszczenia, które mogłyby stanowić zaczątek kolekcji parafialnej lub klasztornej albo też przekazać do Muzeum Diecezjalnego.

3.3. Instrukcje biskupów diecezjalnych

Ważnymi inicjatywami legislacyjnymi normującymi ochronę zabytków na terenie diecezji jest wydawanie aktów normatywnych w formie instrukcji przez biskupów diecezjalnych. Jest to świadectwo troski biskupa o powierzone jego pieczy dziedzictwo sztuki sakralnej. Pokazuje ponadto, że w diecezjach polskich istnieją struktury administracyjne kościelnej ochrony zabytków: funkcjonują komisje diecezjalne lub inne odpowiadające im organy włączone w strukturę kurii biskupich, są mianowani diecezjalni konserwatorzy zabytków, w niemalże każdej diecezji istnieje muzeum, a w niektórych zorganizowano nawet pracownie konserwacji zabytków. Pod względem nazewnictwa, organizacji i form działania komisji można zauważyć dość duże zróżnicowanie. Zasadniczo w diecezjach polskich przyjęto dwa typy rozwiązań. Najczęściej spotykanym jest utworzenie odrębnej komisji, jednak przedmiotem jej działania jest nie tylko szeroko pojęta ochrona i opieka nad zabytkami, ale także problematyka rozwoju sztuki i budownictwa sakralnego. Zazwyczaj w ich skład wchodzi konserwator diecezjalny, choć jego funkcja w strukturze administracyjnej powinna mieć także charakter autonomiczny. Drugim rozwiązaniem jest włączenie komisji oraz konserwatora diecezjalnego w strukturę jednego z wydziałów kurii. Typ organizacyjny odpowiada zazwyczaj specyfice danej diecezji, jednak przyczyną braku skuteczności w działaniu może być scalenie zbyt wielu dziedzin podległych jednej jednostce administracyjnej lub połączenie w jednej osobie konserwatora diecezjalnego wszystkich funkcji kojarzących się ze sztuką. Czym innym jest działalność komisji diecezjalnej, która jest organem doradczym biskupa i zbiera się z pewną systematycznością, odmienną natomiast funkcję pełni diecezjalny konserwator, który powinien być etatowym pracownikiem kurii biskupiej. Do jego stałych zadań zalicza się: zwierzchnictwo nad wszystkimi zabytkami diecezji, nie tylko prawo, ale i obowiązek kontrolowania stanu zabytków w parafiach, wydawanie w imieniu biskupa pozwoleń na prace konserwatorskie, reprezentowanie zarówno biskupa, jak i księży proboszczów wobec państwowych urzędów konserwatorskich i inne. Konserwatorzy powinni być ponadto zrzeszeni w odrębną strukturę w skali ogólnopolskiej.

Wydawanie przez biskupów diecezjalnych aktów prawnych należy do ich władzy ustawodawczej, którą wykonują sposób określony prawem, aczkolwiek z dużą autonomią względem innych podmiotów ustawodawczych, np. Konferencji Episkopatu. Wartość legislacyjna tego typu unormowań jak instrukcje w sprawie ochrony i konserwacji zabytków jest fundamentalna. Przede wszystkim precyzuje prawo powszechne w postaci jednego – zwięzłego aktu, ustala porządek działania administracji odpowie-

działnej za zachowanie dziedzictwa sztuki sakralnej, nakazuje konkretną procedurę postępowania konserwatorskiego. Z punktu widzenia praktycznego skuteczność takiego aktu może być bardzo duża z uwagi na stosunkowo mały obszar diecezji i rozbudowaną sieć parafialną. Korzystając z wizytacji biskupich oraz urzędowego przekazania parafii przy zmianie proboszcza, można stosunkowo szybko zinwentaryzować wszystkie zabytki w diecezji. Pozwoli to np. na wyodrębnienie w zasobie zabytkowym grupy dzieł szczególnie cennych i poddanie ich specjalnej ochronie lub grupy obiektów, które potrzebują najpilniejszej ingerencji konserwatorskiej. To co wydaje się niemożliwe – staje się realne. Zasadę tę potwierdzają przykłady przynajmniej kilku diecezji w Polsce, które pracując tą metodą wykazują duże osiągnięcia, np. diecezja płocka.

Na szczególną uwagę i przeanalizowanie zasługuje wydana przez biskupa toruńskiego **15 czerwca 1998 r. Instrukcja o postępowaniu w sprawie zabytkowych świątyń i ich wyposażenia**⁴⁵. Powstała ona w środowisku konserwatorskim toruńskim, które ma niepodważalne zasługi dla ochrony dziedzictwa narodowego i kościelnego, między innymi przez prowadzenie studiów podyplomowych dla diecezjalnych konserwatorów zabytków, administratorów zabytkowych kościołów oraz pracowników muzealnictwa kościelnego. Warte odnotowania jest, że rok później instrukcja ta została przyjęta jako obowiązująca na mocy decyzji biskupa na terenie diecezji gliwickiej. Podobne instrukcje zostały wydane przez biskupa poznańskiego oraz płockiego i innych.

Tekst instrukcji składa się z wprowadzenia oraz dziewięciu paragrafów. Walorem tego aktu prawnego jest, że wyczerpuje on większość zagadnień praktycznych związanych z zabytkami sakralnymi w aspekcie ich ochrony. Przede wszystkim wymienia podstawowe podmioty i organy wykonawcze, uściślając ich wzajemne relacje i kompetencje. Na uwagę zasługuje silne zaakcentowanie funkcji diecezjalnego konserwatora zabytków. Korzystne byłoby natomiast doprecyzowanie wzajemnych obowiązków i uprawnień między administratorem kościoła zabytkowego, konserwatorem diecezjalnym, a konserwatorem wojewódzkim lub miejskim. Poświęcenie aż dwóch paragrafów zagadnieniu planowania i projektowania w substancji zabytkowej (§ 2 i § 3), świadczy o dużym doświadczeniu i realizmie. Trudno sobie bowiem wyobrazić jakkolwiek dobrą i przemyślaną ingerencję przy zabytku sakralnym bez analiz naukowych – przede wszystkim teologicznych, a w dalszej kolejności historycznych i na końcu specjalistycznych konserwatorskich. Nie jest oczywiście możliwe poddanie w krótkim czasie konserwacji wszystkich obiektów, które tego potrzebują, niemniej podkreślenie, że wszystkie powinny być zabezpieczone i zewidencjonowane, wytycza cel, który należy osiągnąć jak najszybciej (§ 4). Na podkreślenie zasługują przepisy o niepowtarzalności kościelnego wnętrza zabytkowego, które wyraźnie zakazują

⁴⁵ Tekst instrukcji znajduje się w zbiorach własnych autora.

wprowadzania doń elementów nieliczących ze świętością Domu Bożego, oraz „niszczenia zabytków, nawet tych, które nie pełnią swoje pierwotnej funkcji” (§ 5, p. 6). Zastanawiający jest jedynie przepis dający możliwość przeniesienia zabytkowego tabernakulum w związku z dostosowaniem prezbiterium do wymogów liturgii posoborowej z retabulum ołtarza głównego do nawy bocznej (§ 5, p. 6), a zwłaszcza uzależnienie takiej translokacji od decyzji Rady Konserwatorsko-Budowlanej i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Należałoby w tym miejscu zwrócić uwagę, że obiekty o największym znaczeniu sakralnym, a do takich należą obrazy święte, dary wotywne i tabernakula, nie mogły być translokowane bez zgody Stolicy Apostolskiej, nawet w przypadku przeniesienia z jednego do drugiego ołtarza. W § 6 i § 7 instrukcji dokonano podziału zabytków sakralnych na nieruchome i ruchome oraz przedstawiono zasady prac konserwatorskich. Niezwykle cenne są konkretne przepisy zawarte w § 8. Dotyczą one tak prozaicznych spraw, jak codzienne sprzątanie i wycieranie kurzu, a także dekorowanie kościoła. Wykonywanie tych czynności zgodnie z zasadami ma ogromne znaczenie profilaktyczne w opiece nad zabytkami. Tekst instrukcji kończy przypomnienie norm odnośnie otoczenia zabytkowego kościoła i cmentarzy grzebalnych (§ 9). W ostatnim paragrafie zamieszczono statut Rady Konserwatorsko-Budowlanej przy Kurii Diecezjalnej i zakres jej działania.

Instrukcja toruńska jest aktem związłym i przejrzystym i co najważniejsze, dotyczy tylko i wyłącznie problematyki ochrony zabytków sakralnych. Ostatnie stwierdzenie nie powinno budzić zdziwienia, gdy zważymy na fakt, że tak ważna dziedzina, jak ochrona dziedzictwa kultury wciąż jest traktowana jako ostatnie lub jedno z ostatnich zadań w państwie, w Kościele, a zwłaszcza w systemie edukacji. Zgłaszane już od lat postulaty wyodrębnienia ochrony prawnej zabytków jako kierunku w szkolnictwie wyższym oraz wprowadzenia wykładów z prawa i administrowania obiektami zabytkowymi do *ratio studiorum* w seminariach duchownych, nie mogą być traktowane jako chęć stworzenia konkurencji dla wydziałów historii sztuki, konserwacji zabytków czy prawa⁴⁶. Istnienie potężnej grupy zabytków sakralnych oraz fakt, że są one przedmiotem działania szeregu instytucji kościelnych i państwowych, implikuje potrzebę tworzenia nowych specjalizacji zarówno w szkolnictwie świeckim, jak i kościelnym.

Przedmiotem analizy była ochrona dzieł sztuki i zabytków sakralnych w prawodawstwie kościelnym. Przeważająca część kościelnego zasobu zabytkowego to obiekty ujawnione w urzędowych rejestrach zgodnie z dyspozycją rozdz. 2, art. 7–24 Ustawy *O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z dnia 23 lipca 2003 r.⁴⁷ Podlegają one unormowaniom zarówno kościelnym, jak i państwowym. Zjawisko dualizmu przepisów publicznych i kanonicznych oraz ich niezbieżność jest nie tylko niedogod-

⁴⁶ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury...*, Kraków 2001, T. 1, s. 34–40.

⁴⁷ Dz.U. 2003, nr 162, poz. 1568.

nością, ale powoduje negatywne skutki. Sposobem przewycięzenia jurydycznej niezbieżności jest przewidziany prawem międzynarodowym konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską. Jest to umowa międzynarodowa nadrzędna względem porządku prawnego państwowego i kościelnego na terenie Polski. Zobowiązuje obydwie strony do respektowania wzajemnych systemów prawnych, ale także implikuje zmiany w jednym i drugim porządku prawnym, w sposób literalny nakłada na Kościół i państwo obowiązek wspólnych uregulowań mających na celu doprecyzowanie przepisów. Wynikiem tych inicjatyw legislacyjnych powinno być uznanie zabytków sakralnych za odrębną grupę w zasobie zabytkowym oraz poddanie ich znanej w praktyce ustawodawczej tzw. szczególnej ochronie. Korzystnym dla zachowania zabytków sakralnych byłby zapis o uznaniu ich jako *res extra commercium*, co oznaczałoby całkowity zakaz handlu nimi.

Syntetyzując należy uwydatnić, że Kościół jest nie tylko prekursorem w dziedzinie ochrony zabytków, ale ma również ustanowione w tej dziedzinie dobre prawo oraz zorganizowaną administrację kościelną. Niedoskonałością tego systemu jest nie tyle brak zaangażowania podmiotów odpowiedzialnych, ale niedostateczny stan wiedzy o wartościach dziedzictwa sztuki sakralnej, nieznamość i nieprzestrzeganie prawa, oraz uleganie tendencjom laicyzującym, tzn. redukującym kulturę, sztukę i muzykę sakralną do wymiaru jedynie artystycznego z pominięciem wartości teologicznych. Źle rozumiana nowoczesność każe zapomnieć, że kościoły są depozytariuszami wiary i tradycji, a postęp nie wyraża się w niszczeniu śladów przeszłości. Lansowanie koncepcji, iż reforma Soboru Watykańskiego II (1962–1965) utrudnia koegzystencje wewnątrz historycznego z potrzebami nowej liturgii jest z gruntu błędne i prowadzi do zaprzepaszczenia dowodów wiary zachowanych w świątyniach mimo wojen, kataklizmów i przewrotów. Przemiany obyczajowe i kulturowe społeczeństw prowadzą do konstatacji, że zasady wiary i obyczajowość chrześcijańska są przestarzałe. Co gorsza, wielu „reformatorów” z kręgów dalekich od Kościoła twierdzi, że jako instytucja może on przetrwać jedynie wtedy, gdy odwróci się od tradycji i zadośćuczyni tendencjom przemijającym i w gruncie rzeczy nieuzasadnionym niczym poza tzw. „trendami nowoczesności”.

W związku z tym, istnieje pilna potrzeba takich działań legislacyjnych, instytucjonalnych oraz edukacyjnych, które uruchomiłyby potencjał Kościoła w dziedzinie ochrony zabytków. Przekonanie w łonie samego Kościoła, że dzieła sztuki sakralnej stanowią depozyt wiary pokoleń powinno prowadzić do licznych konstatacji. Działalności edukacyjnej, powinny towarzyszyć konkretne inicjatywy na różnych płaszczyznach, takie jak:

- monitorowanie działań legislacyjnych państwa polskiego w kwestiach dotyczących dziedzictwa sztuki sakralnej oraz aktywne w nich uczestnictwo;
- umocnienie pozycji diecezjalnego konserwatora zabytków;

- stworzenie wspólnego dla wszystkich konserwatorów diecezjalnych gremium, które w sposób kompetentny mogłoby podjąć współpracę z administracją państwową w dziele ochrony dziedzictwa narodowego;
- udzielenie takich pełnomocnictw konserwatorom diecezjalnym, aby mogli skutecznie kontrolować stan zabytków na terenie im podległym;
- wprowadzenie obowiązku sukcesywnej inwentaryzacji „wewnątrzkościelnej”, np. przy okazji wizytacji biskupich w parafiach;
- sporządzenie spisu najwartościowszych obiektów i przedmiotów sakralnych na terenie diecezji, poddanie ich szczególnej opiece wewnątrzkościelnej oraz wyszczególnienie dzieł sakralnych, które odznaczają się wysokimi wartościami sakralnymi, lecz nie zostały z różnych powodów wpisane do ewidencji zabytków;
- zobligowanie konserwatorów diecezjalnych do uczestniczenia w sporządzaniu protokołu zdawczo-odbiorczego przy zmianie na stanowisku proboszcza parafii;
- poddanie ścisłej kontroli wszelkich prac projektowych i wykonawczych przy kościołach zabytkowych oraz podpisywanych na te prace umów;
- poddanie gruntownej analizie zagadnienie funkcji muzealnej dzieł sztuki i zabytków sakralnych w celu uniknięcia traktowania kościołów jako muzeów, sal koncertowych i wystawowych – co nosi wyraźne znamiona laicyzacji;
- zadbanie o to, aby kandydaci do kapłaństwa w seminariach duchownych kształcili się nie tylko w zakresie historii sztuki i ogólnie pojętego „smaku artystycznego”, ale przede wszystkim mogli poznać jakie nakazy i zakazy kościelne oraz państwowe będą ich obowiązywały, gdy staną się administratorami kościołów zabytkowych.

Sztuka kościelna – o czym przed laty mówił kardynał Joseph Ratzinger – stanowi ważki argument trwałości wiary chrześcijańskiej potwierdzający jej prawdziwość i autentyczność: „Apologia chrześcijaństwa mogłaby oprzeć się tylko na dwóch argumentach: Świętych, których wyłonił Kościół i Sztuce, która wyrasta z Jego wnętrza”⁴⁸. Zagadnienie *Patrimonium Ecclesiae* i jego ochrony jest istotne z powodów tak obrzędowych, jak kulturowych, ale przede wszystkim – jurydycznych. Pierwsze dotyczą religii łączącej niemalą, bo liczącą ponad 2 miliardy społeczność chrześcijańską; drugie wynikają z faktu, że religia była i pozostała podstawą kultury i cywilizacji europejskiej⁴⁹. Trzecie wreszcie, mają służyć wyraźnemu podkreśleniu obowiązków prawnych.

⁴⁸ Raport o stanie wiary. Rozmowa Vittorio Messori’ego przeprowadzona w 1984 roku z ks. kardynałem Josephem Ratzingerem – prefektem Kongregacji Nauki Wiary – obecnym Papieżem Benedyktem XVI, Marki 2005, s. 115.

⁴⁹ A. Chodubski, *O tożsamości cywilizacji europejskiej*, [w:] *Wkręgu cywilizacji europejskiej. Praca ofiarowana Profesorowi Andrzejowi Piskozubowi w 40-lecie pracy naukowej*, red. A. Chodubski, A.W. Sobociński, W. Tłokiński, Gdańsk 1996, s. 21–32.